

ЧОРНА
Людмила Олексіївна,
канд. іст. наук,
старший науковий співробітник
Канівського природного заповідника
КНУ імені Тараса Шевченка
(м. Канів)

**ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО НАУКОВОГО КОМІТЕТУ
НАРКОМЗЕМУ УКРАЇНИ (1920-ті рр.)**

Висвітлюється діяльність Сільськогосподарського наукового комітету Наркомзему України зі створення природно-заповідної мережі в Україні у контексті суспільно-політичних обставин 1920-х рр.

Освещается деятельность Сельскохозяйственного научного комитета Наркомзема Украины по созданию природно-заповедной сети в Украине в контексте общественно-политической обстановки 1920-х гг.

The activities of the Agricultural Scientific Committee of the Narkomzem of Ukraine on the creation of the system for protection of the nature in Ukraine are examined in the context of the social – political circumstances of the 1920ies.

Для збереження природного довкілля важливе значення має функціонування природно-заповідної мережі. На території, що у 1920-х рр. належала радянській Україні, організація заповідників відбувалася завдяки кваліфікованій і послідовній діяльності Сільськогосподарського наукового комітету України, в якому працювала спочатку секція, а згодом комісія з охорони природи.

Таким чином, вивчення історії заповідної справи неможливе без дослідження роботи Сільськогосподарського наукового комітету України.

Природно-заповідна діяльність СГНКУ не знайшла достатнього висвітлення в історіографії, хоча в останні роки цій організації приділяється значна увага. Зокрема, у ґрунтовному дослідженні М.В. Присяжнюка [1] зроблено детальний огляд літератури з історії функціонування СГНКУ,

всесторонньо розкривається робота його секцій. Низка робіт С.Д. Коваленко [2] присвячена організаційній структурі та напрямкам діяльності Комітету. Також вийшов збірник документів, який акумулює матеріали про роботу СГНКУ, однак сюди майже не потрапили документи із зазначеної теми [3].

Мета даної роботи – висвітлити діяльність СГНКУ зі створення природно-заповідної мережі у 1920-х рр.

Необхідно зазначити, що Сільськогосподарський науковий комітет розпочав свою роботу ще в роки української національної революції як Сільськогосподарський вчений комітет, перейнявши досвід природоохоронної роботи Українського Наукового Товариства, члени якого, фактично, були його організаторами (Тутковський П., Яната О., Франкфурт С., Алешо О., Огієвський В., Кривуш О. та інші).

Із встановленням в Києві радянської влади розпочалася націоналізація цінних у природоохоронному значенні земель. Зокрема, у 1919 р. під опіку СГНКУ перейшов лісовий масив із озерами Конча і Заспа (колишні монастирські та царські володіння) – місця нересту дніпровської риби.

СГНКУ добивався збереження приватних заповідників. Секція охорони природи СГНКУ, зокрема, її керівник М.В. Шарлемань, у 1919 р. взяла активну участь у підготовці декрету Раднаркому України, яким колишній маєток Ф.Е. Фальц-Фейна «Асканія-Нова» проголошувався першим народним заповідним парком України [4]. Науковці ботанічної, зоологічної, геологічної секцій та комісії охорони природи СГНКУ розробляли плани наукових досліджень та концепцію подальшого розвитку Асканії. У 1920 р. у Сімферополі під керівництвом заступника голови СГНКУ проф. О.А. Янати пройшла нарада за участю представників різних установ, на якій обговорювалися перспективи заповідних степів[5, с. 37].

У лютому 1921 р. декрет РНК України проголосив створення Державного заповідника «Асканія-Нова». А 29 грудня 1921 р. вийшла постанова Колегії Наркомзему про заснування Державного рибного заповідника «Конча-Заспа».

СГНКУ не лише здійснював наукове керівництво заповідниками, але й допомагав у боротьбі з господарськими органами та місцевим населенням, які зазіхали на заповідну територію. Для збереження цілинних степів Асканії у 1922 р. було створено колегіальний Асканійський комітет, до складу якого ввійшли представники від Всеукраїнської Академії наук, Народного Комісаріату Земельних Справ, Народних Комісаріатів Освіти України і Росії, громадських організацій. Кістяк склали члени СГНКУ, професори: О.А. Яната, А.А. Браунер, Й.К. Пачоський, А.С. Федоровський, М.В. Шарлемань. Комітет накреслив план роботи наукової частини заповідника, фінансування, забезпечив постійним персоналом [6, с. 14–16].

Один із унікальних куточків України, який привертав увагу геологів, ботаніків, зоологів, метеорологів, археологів ще у ХІХ ст., знаходився поблизу міста Канева [7, с. 83]. 27 липня 1923 р. геолог В.В. Різниченко – голова гідрогеологічного бюро меліораційної секції СГНКУ, звернувся із «Ініціативною запискою» до Комісії охорони природи про необхідність створення заповідника в районі Канівських геологічних дислокацій та могили Тараса Шевченка [8, с. 305–306]. 30 липня 1923 р. цю пропозицію озвучив на Колегії Наркомзему проф. О.А. Яната. Була прийнята схвальна постанова, відповідно до якої утворилася Комісія СГНКУ зі створення Державного лісостепоного заповідника імені Т.Г. Шевченка [7]. Тут, під керівництвом А.З. Носова, працювали: лісовод Є.Б. Олексієв, меліоратор О.Я. Вітров, геолог та гідрогеолог В.В. Різниченко, археолог акад. М.Ф. Біляшівський, зоолог М.В. Шарлемань, метеоролог М.І. Данилевський, ботанік Я.Х. Лепченко, астроном акад. Б.І. Срезневський, літературознавець акад. С.О. Єфремов. Вони розробили перспективний план роботи заповідника і стали першими завідуючими відповідними відділами, а А.З. Носов – директором [9]. Таким чином, саме СГНКУ належить пріоритет науково-обґрунтованого комплексного підходу до охорони природного довкілля біля могили Т.Г. Шевченка.

Під керівництвом Комісії охорони природи науковці природничих секцій СГНКУ проводили детальне обстеження території України з метою виявлення цінних ділянок природи. Зокрема, Флористичне бюро (проф. Пачоський Й.) Ботанічної секції склало карту ботаніко-географічних районів України та ботаніко-географічний нарис української флори. Було обстежено флору цілин Кочинівського, Молчанівського, Краснопавлівського степів на Катеринославщині, Ракитнянського бору та луків на Харківщині.

У 1923–1924 рр. провели інвентаризацію пам'яток природи, щоб «виділити з них найцінніші, що з них уклалася б планово сітка державних Заповідників України...» [6, с. 28].

Залучалося широке коло кореспондентів на основі добровільного співробітництва. Селяни, вчителі, кооператори, студенти, агрономи надсилали відповіді на анкету «Про обслідування забутків[пам'яток – авт.] Української природи» [6, с. 7–8]. Увагу громадськості звертали не лише на ботанічні чи зоологічні пам'ятки, але й на мальовничі ландшафти, геологічні об'єкти.

Наукову діяльність СГНКУ загальмував переїзд із Києва до Харкова, який тривав із жовтня 1923 р. до лютого 1924 [10, с. 68]. Одночасно відбувалася реорганізація СГНКУ. Комісія по охороні природи, що раніше працювала окремо як міжсекційна, за Постановою Президії СГНКУ, підпорядковувалася Ботанічній секції. До її складу входили як представники секцій Комітету, так і Укрнауки, Укрполітосвіти, Комітету краєзнавства, Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок, Товариства охорони рослин та тварин та ін.

Незважаючи на труднощі організаційного періоду, в 1924 р. підготували наукове обґрунтування створення лісового Поліського заповідника на Житомирщині [11]. Проводилися окремі заходи з охорони бобрів на Чернігівщині, цілинних степів на Полтавщині.

Ідея створення мережі природних заповідних територій із кабінетів учених вийшла на загальнодержавний рівень. На З'їзді в справі дослідження продуктивних сил і народного господарства України (Харків, 28.XII.1924–05.0I.1925) працювала секція з охорони природи. Створення мережі природних

заповідників науковці пов'язували із природним районуванням України, яке мало велике значення для народного господарства [12, арк. 1–2]. Тому виступи проф. О. Янати, акад. О. Фоміна, проф. М. Шарлеманя, проф. В. Лучицького, проф. В. Крокоса та проф. В. Лічкова про заповідання природи знайшли відображення у постанові «Про стан і перспективи розвитку сільського й лісового господарства України» [13, арк. 4].

Труднощі були не лише у заснуванні нових заповідників, але й у збереженні існуючих. Зокрема, в заповіднику «Асканія – Нова», постійно існувало протиріччя між господарською діяльністю (розведенням овець, утриманням зоопарку), яку підтримувало керівництво Наркомзему, та науковцями зоологічної, ботанічної секцій, Комісії охорони природи СГНКУ, які виступали проти спроб розорювання або експлуатації цілини. Не лишалася байдужою доля Асканії і російським природоохоронцям [14].

Однак, економічні умови в республіці на початку 1920-х рр. сприяли перемозі в Наркомземі ідеї створення в Асканії великої «хлібної фабрики» [15, с. 41]. Планувалося засіяти 30000 дес. цілини, залишивши для природного заповідника лише 3000 дес. Ця пропозиція знайшла відображення в Постанові РНК УСРР від 9 квітня 1925 р. Крім того, Уряд зобов'язував Наркомзем терміново розробити положення про Держзаповідник імені Раковського (Асканія–Нова) та його наукову частину.

Заступник голови СГНКУ проф. О.А. Яната 25 квітня 1925 р. подав Доповідну записку «Про основи науково-операційного плану 1-го Державного Степового заповідника УСРР «Чаплі» ім. Раковського (на десятиріччя)» [16, арк. 105–113]. За своєю суттю, вона суперечила Постанові РНК. Головною у заповіднику визначалася Науково-стєпова станція із відділами: метеорологічним, гідрологічним (з гідрогеологією), ґрунтознавства (з геологією), ботанічним, зоологічним та економічним. Другорядні завдання покладалися на зоопарк, ботанічний сад, зоотехнічну та фітотехнічну станції. Допоміжні наукові установи – музей, бібліотека, архів.

Основні положення документу не втратили актуальності і нині. Вчений підкреслював, що розвиток людської культури з її технікою, «швидко змінює обличчя природи», тому основне завдання заповідника, «як важлива державна потреба», – «охороняти від знищення зацілілі забутки природи». О.А. Яната передбачав глобальні наслідки недбалого ставлення людини до природи: із зникненням природної фауни та флори «змінюються ґрунти, водний режим, а нарешті і клімат». Заповідники він називав «оазами, де зберігається незаймана природа», «живим музеєм «пам'ятників природи», а також осередками дослідження природних умов своїх районів. На прикладі заповідника «Асканія–Нова» О.А. Яната доводив, що саме великі суцільні заповідні масиви забезпечують збереження цілого комплексу природних умов, до кліматичних включно.

Ідеї проф. О.А. Янати знайшли підтримку в НКО України. У зверненні Наркома О. Шумського до РНК України «Про негайні заходи в справі Державного Степового заповідника імені Раковського» було прохання відмінити постанову від 9 квітня 1925 р. [17, с. 12–13]. 23 липня РНК України призупинила дію своєї постанови і доручила НКО скласти комісію із представників різних відомств України та Росії для детального обстеження заповідника [18, арк. 1]. Комісія працювала 15–31 серпня 1925 р. у складі: від Робітничо-Селянської Інспекції — Г. Калюжний, ВУАН — президент В. Липський, Російської Академії наук – проф. В. Редикорцев, української Головнауки – проф. Д. Свиренко, російської Головнауки – проф. М. Завадовський, від СГНКУ Наркомзему України — проф. Є. Опоків та О. Яната. Експертами залучалися проф. Д. Третьяков та проф. В. Станчинський [16, арк. 122]. Комісія не лише рекомендувала відмінити квітневу постанову РНК України, але й зробила висновок, що для заповідника необхідно залишити 30000 десятин цілих земель, а також приєднати острови Джарилгач, Чурюк і Тендру; відділити від наукової частини господарську; налагодити бюджетне фінансування заповідника; Наркомзему здійснювати керівництво заповідником колегіально із Наркомосом [16, арк. 82–96]. Для розробки планів діяльності

Асканії протягом 1925 р. при СГНКУ працювало дві підкомісії (господарська і наукова), які розробляли концепцію розвитку заповідника.

Залишалася невирішеною в заповідниках кадрова проблема, тому СГНКУ організовував наукові експедиції. Зокрема, влітку 1926 р., під керівництвом проф. М.В. Шарлеманя, досліджувалася територія Державного лісостепового заповідника імені Т.Г. Шевченка. Організаційні справи покладалися на секретаря Комісії по охороні природи Є.Г. Друзенка, який пізніше був затверджений директором цього заповідника [19, с. 65].

Відсутність законодавчої бази про охорону пам'яток природи та природних заповідників гальмував їх розвиток. Комісія з охорони природи СГНКУ приймала активну участь у підготовці Постанови ВЦВК та РНК УСРР від 16 червня 1926 р. «Про пам'ятники культури і природи» відповідно до якої у віданні НКО створювався «Український Комітет Охорони Пам'ятників Природи» (УКОПП). Йому підпорядковувалися діючі ще з 1925 р. чотири краєві інспектури: Київська (очолював проф. Шарлемань М.В.), Харківська (Лавренко Є.М.), Одеська (проф. Браунер А.А.) та Дніпропетровська (Акімов М.П.) [20, с. 85–90].

Прийняття Постанови сприяло вирішенню ряду проблем природних заповідників. Зокрема, у 1926 р. Державний рибний заповідник «Конча–Заспа» нарешті отримав державне фінансування. В умовах непу заповідник виживав виключно за рахунок реалізації сіна, прибуток від чого не завжди був стабільним.

СГНКУ продовжував займатися своїми заповідниками, але уже у погодженні з УКОППом, водночас надаючи йому допомогу у налагодженні роботи.

Проте, прийняття Постанови не означало вирішення нагальних завдань заповідної справи. Незважаючи на те, що в цей період сільськогосподарській науці значну увагу приділяла РНК України, СГНКУ працював у складних матеріальних та психологічних умовах: реорганізовувався, відбувалося скорочення штату. Якщо у 1924–25 рр. тут працювало 65 осіб, то у 1927 – лише

46. Бюджет СГНКУ скоротився від 3,1% у 1924 р. до 1% у 1927 р. відносно бюджету НКЗС. Помешкання, яких було у 8 раз менше необхідного, знаходилися у різних кінцях Харкова [21, арк. 43 зв].

Голова СГНКУ проф. О.Н. Соколовський у березні 1927 р. в «Доповідній записці» до наркома НКЗС О.Г. Шліхтера з тривогою писав, що Україна втрачає свій науковий потенціал: «...ми маємо сильну тенденцію міцних старих центрів – Ленінграду та Москви стати тими центрами кристалізації, які втягують в себе усі наукові сили Союзу, оголюючи, обезкровлюючи таким чином т. зв. периферію.

І от виявляється, що Науковий Комітет з цього боку перебуває в надзвичайно тяжкому стані – в той самий час, коли аналогічні наукові установи Союзу й РСФР за останні часи утворюють величезні наукові кадри по декілька сот душ (Державний інститут дослідної агрономії – 700, Всесоюзний інститут прикладної ботаніки – 350, в Тімірязівській сільгоспакадемії за два роки число наукових робітників виросло з 225 до 450) – штат Комітету за останній рік зменшився» [21, арк. 75–76].

Звичайно, таке становище СГНКУ впливало і на природоохоронну діяльність. На початку 1927 р. М.В. Шарлемань відзначав, що «Україна занадто відстала від РСФРР та навіть Білорусії... Такий стан не можна ані в якому разі визнати за задовільний. Україна мусить бути вкрита мережею заповідників, які б цілком відбивали її природу» [22, с. 130].

У березні 1927 р. напередодні весняно-польових робіт, з метою запобігти розорювання цілинних степів, Комісія охорони природи СГНКУ підготувала проекти розпоряджень НКЗС Окружним земельним відділам із переліком місцевих степових ділянок. в яких зазначалося: «Ці цілини з цього часу пропонуються Вам залишити неораними до часу, коли їх буде обслідувано та вирішено справу про те, чи слід їх залишити неораними назавжди, оголосивши заповідними» [23, арк. 78; 81]. Так були збережені цілинні Карлівський та Струківський степи [23, арк. 177]. Лишилися неораними Хомутівський та «Кам'янистий» та багато інших цілинних ділянок [23, арк. 85–88]. Намагалися

зберегти чагарниковий степ з багатою рослинністю «Української лінії», яка мала ще й історичне значення [24, с. 22–23].

Водночас велика увага приділялася островам і побережжю Чорного та Азовського морів – традиційним місцям масового гніздування птахів. Наукове обстеження у 1925–1926 рр. здійснили як співробітники СГНКУ, так і Державного заповідника імені Раковського (Асканія–Нова) [25, арк. 23–28]. 14 липня 1927 р. вийшла Постанова РНК УСРР «Про утворення Надморських заповідників на берегах Чорного та Озівського морів». Заповідники мали республіканське значення, орнітологічний та іхтіологічний напрям роботи й підпорядковувалися СГНКУ. Тут заборонявся відстріл птахів, нищення яєць, рибальство [26, арк. 268].

У другій половині 1920-х рр. природні заповідники розглядалися уже не як еталони природи, а як місця вивчення «продуктивних сили природи». Лише за таких умов можна було зберегти існуючі заповідники і добиватися заснування нових. Так, у «П'ятирічному плані вивчення продукційних сил сільського господарства України» 1927 р. йшлося про збереження та вивчення незайманих залишків степових цілин, лісів, луків, боліт шляхом створення заповідників у різних природних районах України з метою використання набутих знань з господарською метою [21, арк. 63 зв.].

Незважаючи на налагоджену роботу СГНКУ, у листопаді 1927 р. Наркомзем вирішив реорганізувати Комітет у Науково-консультативну раду, до функцій якої входило надання допомоги «оперативним органам та установам НКЗС у їхній практичній роботі шляхом відповідних наукових консультацій, експертиз, висновків...» [27, арк. 2]. Первісний її склад визначався НКЗС з визначних науковців у галузі сільського господарства, а надалі запрошувалися до співпраці необхідні спеціалісти.

Проти ліквідації СГНКУ рішуче виступив заступник голови Комітету проф. О.А. Яната. У листі до голови ВУЦВК Г.І. Петровського та голови РНК В.Я. Чубаря вчений писав, що ліквідація СГНКУ стала б великою помилкою: це означало б припинення сільськогосподарської наукової праці в Україні у

республіканському масштабі, оскільки ніяка інша установа її не вела [21, арк. 37].

Звернення проф. О.А. Янати до керівників України не дістало схвалення у Наркомземі. 31 травня 1927 р. відбулося позачергове засідання Президії СГНКУ. За відсутності голови СГНКУ проф. О.Н. Соколовського, який також виступав проти реорганізації Комітету, учасники засідання «одностайно» класифікували вчинок проф. О.А. Янати як «зловживання службовим становищем» і визнали несумісним перебування професора на посаді заступника голови СГНКУ та члена Президії [21, арк. 35].

Проф. О.А. Яната продовжував боротися. У розлозі «Поясненні...» до протоколу засідання Президії підкреслював, що виступив не як приватна особа, а як вчений, що відповідає за наукову частину праці СГНКУ. Він не міг мовчати, оскільки, з часу призначення наркомом землеробства О.Г. Шліхтера, НКЗС повів помилкову політику стосовно СГНКУ та с/г науки взагалі. Проф. О.А. Яната ратував за те, щоб при реорганізації створити Сільськогосподарську академію наук, а не звужуватися до консультативного органу [21, арк. 32–33].

Проте, Сільськогосподарський науковий комітет Наркомзему України був ліквідований. За період свого існування він зробив значний внесок у становлення заповідної справи в Україні. Було складено реєстр за природними зонами цінних ділянок природи радянської України; розроблено засади функціонування природоохоронних територій; проголошено чотири природних заповідники республіканського значення, з яких Державний рибний заповідник «Конча–Заспа» та Державний степовий заповідник «Чаплі» (Асканія–Нова) розпочали практичну діяльність. Йшло організаційне становлення Державного лісостепового заповідника імені Т.Г. Шевченка та Надморських. Готувалися матеріали для створення Піскових заповідників в районі Дніпрового низу, які були проголошені уже після ліквідації СГНКУ [26, арк. 270].

Підсумовуючи діяльність природоохоронців Сільськогосподарського наукового комітету України, можна констатувати, що їх теоретичні та

практичні напрацювання стали основою сучасної природно-заповідної мережі України.

Список використаної літератури

1. *Присяжнюк М. В.* Діяльність Сільськогосподарського наукового комітету України з координації галузевих досліджень у 20-х рр. ХХ століття [Електронний ресурс] / М. В. Присяжнюк // Історія науки і біографістика. – 2010. – Вип. 4. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/inb/2010-4/10_prysyazhnyuk.pdf – Заголовок з екрана.

2. *Коваленко С. Д.* Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.) : організаційна структура та напрямки діяльності / С. Д. Коваленко // Історія науки і біографістика. – 2011. – Вип. 2. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2011-2/11_kovalenko.pdf. — Заголовок з екрана.

3. *Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927) : зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко ; за заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2006. – 528 с.*

4. *Збірник Указонень та Розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України за 1919 рік. – К., 1919. – 745 с.*

5. *Борейко В. Е.* Аскания–Нова : тяжкие вёрсты истории 1826–1997 / В. Е. Борейко. – К. : КЭКЦ, 2001. – 180 с.

6. *Коротке справоздання про діяльність Сільсько-Господарського Наукового Комітету України за 1923–24 операційний рік. – Х. ; К. : Ред.-видавн. бюро С.-Г. Н.К.У., 1924. – 32 с.*

7. *Чорна Л. О.* Канівський природний заповідник: шлях за 80 років / Л. О. Чорна, М. Г. Чорний // Заповідна справа в Україні. – 2002. – №8 (2).

8. *Тарас Шевченко : док. і матеріали. 1814–1963. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963. – 568 с.*

9. *Чорна Л. О.* Із когорти повернених імен репресованих українських науковців : Анатолій Зіновійович Носів / Л. О. Чорна // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць / ред. кол. : В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов [та ін.]. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 115–117.

10. *Помаленький Г.* З минулого й сучасного С.-Г. Наукового Комітету України / Г. Помаленький // Укр. агроном. – 1925. – № 2. – С. 68–69.

11. *Чорна Л. О.* Історичні аспекти охорони природи на Житомирщині (1920-ті рр.) / Л. О. Чорна // Волинські іст. записки : зб. наук. праць. – Житомир, 2010. – Т. 3. – С. 91–95.

12. *Інститут рукописів НБУ імені Вернадського, ф. Х, № 18431.*

13. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 337, оп. 1, спр. 2147.*

14. *К судьбам «Аскании-Нова» / Г. Кожевников, Б. Кулагин, М. Завадовский, Б. Фортунатов // Известия Ц.И.К. Союза С.С.Р. и В.Ц.И.К. Совет. – 1924. – № 83/2118 (10 апр.).*

15. Колодцько М. Перший степовий Державний Заповідник імені Х. Г. Раковського. – „Чаплі” (к. Асканія–Нова) / М. Колодцько // Укр. агроном. – 1925. – № 2. – С. 39–44.
16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6215.
17. Вісті Держ. Степового Заповідника «Чаплі» (Асканія-Нова). 1926 (Т. 5). – Х., 1928. – 203 с.
18. Інститут архівознавства НБУ ім. Вернадського, ф.258, оп. 1, спр. 20.
19. Чорна Л. О. Природоохоронна та наукова діяльність Канівського заповідника у 20–30 рр. ХХ ст. / Л. О. Чорна // Заповідна справа в Україні. – 2005. – № 11(1). – С. 64–74.
20. Охорона пам'яток природи на Україні / за ред. проф. О. Федоровського та Є. Лавренка. – Х. : УКОПП, 1927. – Зб. 1. – 91 с.
21. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр. 5353.
22. Шарлемань М. Охорона природи /М. Шарлемань // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 129–130.
23. ЦДАВО України, ф. 1230, оп. 1, спр. 7 (1927 р.).
24. «Українська лінія» – вал, насипаний у 1731 р. для захисту від кримських татар, мав перегородити всю Лівобережну Україну від Дніпра до Дінця // Харьковщина заповідная. – Х. : Прапор, 1987. – 118 с.
25. ЦДАВО України, ф. 1230, оп. 1, спр. 3 (1926 р.).
26. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 11, спр. 1257.
27. ЦДАВО України, ф. 1230, оп. 1, спр. 12 (1927 р.).